ПО ТОЙ БІК

Холодний доторк твердої круглої трубки стетоскопа до голих грудей неприємно вражав: у кімнаті, великій і прямокутній, обставленій неоковирними меблями з горіхового дерева,—де стояло ліжко, в якому він спершу спав один, яке згодом було йому подружнім ложем, в якому його син був зачатий і народився, а потім лежав перед тим, як його поклали в труну,— у кімнаті, близькій йому шістдесят п'ять років, звичайно тихій, затишній і настільки його власній, що й запах вона мала такий самий, як і він мав,—тепер у ній наче аж роїлося від людей, хоч насправді їх було тільки троє і всі йому знайомі: Луш'сс Піболі, котрий мав би о цій порі приймати своїх пацієнтів у місті, та негр і негритянка, котрим належало бути — їй у кухні, а йому при косарці на моріжку, вдаючи, що вони заробляють ті гроші, які сподіваються отримати в суботу ввечері.

Але найприкрішим був холодний доторк маленької твердої трубки стетоскопа, прикрішим, ніж навіть те, що йому так брутально оголили груди, покриті пухнатим сивим заростом. Хоча, правду кажучи, одна обставина трохи полегшувала все це. "Принаймні,— думав він з дратівливим сарказмом,—доля вберегла мене від лементу жіночої рідні, як то звичайно буває при весіллях чи розлученнях. А якби ще Піболі забрав цю свою кляту телефонну забавку та відпустив моїх негрів назад до роботи..."

І в цю мить, коли він ще й не скінчив думки, Піболі вже прийняв стетоскоп. Але тільки-но він, роздратовано перевівши подих, зручніше вмостився па подушці, негритянка зняла такий пекельний вереск, що він аж схопився й сів випростаний, затуляючи руками вуха. Негритянка стояла у нього в ногах, її довгі, гнучкі чорні руки затисли бильця ліжка, очі закотились під лоба й світили білками, рот був широко роззявлений, і з нього повільними хвилями линуло сопрано, таке чисте, як органні тони на високому регістрі, і таке гучне в чотирьох стінах, як пароплавна сирена.

— Хлорі! — закричав він.— Замовкни!

Вона не замовкла. Вона начебто й не бачила його, і не чула.

— Ти, Джейку! — гукнув він до негра, що стояв поруч з нею, так само поклавши руки на бильця, а обличчям схилившись до ліжка з виразом похмурої і непроникної задуми.—Вижени її звідси! Мерщій!

Але й Джсйк не ворухнувся, і тоді, пройнятий нестямним гнівом, він обернувся до Піболі:

— Слухай, Луше! Витури звідси цих клятих чорнопиких!

Однак і Піболі, здається, не почув його. Суддя пильно дивився, як він дбайливо вкладає стетоскоп у футляр, а тремке жіноче голосіння тим часом наповнювало собою всю кімнату. Тоді він скинув із себе укривало, скочив з ліжка, розлючено метнувся з кімнати й вибіг із дому.

Похопившись, що на ньому піжама, він квапливо застебнув пальто. Воно було сукняне, чорне, приношене, по-старосвітському елегантне, з соболячим коміром. "Хоч це не встигли сховати від мене,— подумав він, охоплений дратівливою лютгю.— Тепер якби ще...— Він подивився на ноги.— А, вони таки на мені.— Тоді подивився на черевики.— Добре, що й з цим гаразд". Потім і миттєвий його подив пригас, і гнів почав потроху розвіюватись.

Він доторкнувся до капелюха і поклав руку на бутоньєрку. Жасмин був на місці. Що там не казав він

про Джейка, як не кляв його (а це траплялося-таки частенько), негр ніколи не забував про квітку, яка до якої пори. Щоразу вона лежала на ранковій таці з кавою, свіжа, щойно зірвана, бездоганна. Квітка і... Він затис ебенову палицю під пахвою і розкрив портфель. Там була книжка

й дві чисті хусточки. Одну з них він переклав у нагрудну кишеню і рушив далі. Невдовзі Хлорине завивання заглушила відстань.

Потім якусь часинку йому було вкрай неприємно. Він зневажав юрбища, їх невгомонну, безцільну й затяту глупоту, ці доторки чиєїсь живої плоті до його власної. Але незабаром, хоч і не зовсім скоро, він вибрався з тисняви і, зупинившись, досі ще трохи роздратований і невдоволений, з напівпригаслим гнівом та відразою оглянувся назад до натовпу, що тихо проштовхувався крізь вхід. Почуття відрази вже пригасало в ньому, а поки він стояв,— і зовсім зникло, полишивши на його обличчі вираз спокою та спокійної розсудливості, ледь забарвленої впертим насмішкуватим здивуванням, але ще без домішки разючого здогаду, ще без сторопіння чи настороженості. Це все мало прийти пізніше. Отож поки що цього не відчувалося в його голосі, який був тепер просто невимушеним, насмішкуватим і стриманим:

— Та їх тут ціла юрба.

— Авжеж,— відповів йому хтось.

Суддя глянув на того, хто це сказав, і побачив юнака в звичайному ранковому вбранні, яке, однак, нагадувало щось весільне. Юнак терпляче й напружено придивлявся до входу.

— Ви когось чекаєте? — запитав суддя. Юнак і собі глянув на нього:

— Так. Чи ви часом не бачили... Але ж ви її не знаєте.

— Кого не знаю?

— Моєї дружини. Власне, вона мені ще не дружина. Весілля мало відбутись опівдні.

— І щось раптом сталося, так?

— Я мусив це зробити.— Юнак дивився на нього напружено й тривожно.—Я спізнювався. Тому й гнав так швидко. А дитина вибігла на дорогу. Я їхав занадто швидко, щоб зупинитись. Отож я мусив звернути.

— Але дитина вціліла?

— Так.— Юнак дивився на нього.— Отже, ви не знаєте її?

— І ви тут чекаєте...—Суддя придивлявся до юнака.— Очі його звузились, погляд став пронизливим і твердим. Раптом він гостро кинув: — Безглуздя.

— Що? Що ви сказали? — запитав юнак непевно, напружено і мало не благально.

Суддя відвернувся. Похмура зосередженість його і спалах гнівного подиву зникли. Він неначе стер їх з обличчя різким рішучим рухом. Вигляд у нього був такий, як у людини, що, не будучи фехтувальником, вправлялася трохи з клинком на випадок якоїсь неймовірної події і ось раптом опинилася зі зброєю в руці саме перед такою подією. Він дивився на вхід, швидко й напружено щось зважуючи. Здавалося, він з тихою й запеклою зосередженістю та спокоєм роздумує над обличчями тих, хто входив; потім він так само спокійно розглянувся, і знову перевів погляд на юнака. Той не зводив з нього очей.

— Ви теж, мабуть, шукаєте своєї дружини,— озвався юнак.— Сподіваюся, ви її знайдете. Сподіваюся.— Якийсь тихий розпач бринів у його голосі.—Гадаю, вона того ж віку, що й ви. Це, певно, несказанно тяжко стояти й чекати на того, з ким постарів у шлюбі, бо це ж такий

жах, коли мусиш, як-от я, чекати й виглядати свою наречену. Звичайно, моє чекання мені здається найприкрішим. Розумієте, якби воно сталося

бодай другого дня, то було б куди легше. Хоча тоді я, мабуть, не зміг би звернути, щоб урятувати дитину. Я гадаю, це мені тільки здається так, що в мене найважче. Не може бути так погано, як мені здається. Просто не може бути. Сподіваюся, ви її знайдете. Верхня губа в судді сіпнулася.

— Я прийшов сюди, щоб уникнути декого, а не шукати.— Він подивився на юнака. З обличчя судді й досі не зійшла гримаса, яка мала означати посмішку. Але очі його не посміхались.—Коли б я й шукав когось, то хіба вже свого сина.

— Ах, сина. Розумію.

— Так. Він був би тепер вашого віку. Йому було десять років, коли він помер.

— Пошукайте його тут.

Тепер суддя засміявся, не криючись, тільки очі його не сміялись. Юнак придивлявся до нього поважно й заклопотано з домішкою спокійної допитливості в погляді.

— Ви хочете сказати, що не вірите?

Суддя засміявся на весь голос. Усе ще сміючись, він дістав полотняний кисет і скрутив тоненьку цигарку. Коли він підвів очі, юнак знову придивлявся до входу. Суддя перестав сміятись.

— Чи нема у вас сірника? — запитав він. Юнак глянув на нього. Суддя підніс цигарку.

— Сірника?

Юнак помацав у кишенях.

— Ні.—Він глянув на суддю.—Пошукайте його тут,— додав він.

— Дякую,— відповів суддя.— Пізніше я, можливо, скористаюся з вашої поради.

Він одвернувся, щоб іти. Тоді зупинивсь і оглянувся назад. Юнак усе придивлявся до входу. Суддя став спостерігати за юнаком, сам розгублений, верхня губа в нього посіпувалась. Він знов одвернувся й

хотів уже йти, але раптом застиг на місці. Обличчя його — чуттєві, у зморшках, уста, тонкі ніздрі, очі, що перетворились на самі зіниці,— мало тепер зовсім приголомшений вигляд і зробилося непорушне, як маска. Здавалося, він і ворухнутись не міг. Тоді Мазершед обернувся і побачив суддю. На мить бліді очі Мазер-шеда зблиснули, його наче стесана щелепа враз одвис-ла, відкривши потворно беззубий рот.

— Ти ба! — промовив Мазершед.

— Атож,— відповів суддя.— Це я.

Тепер було так, наче гіпноз минув, і натомість глибока тінь розгубленості й настороженості лягла йому на обличчя. Навіть для нього самого його слова прозвучали по-ідіотському:

— Я думав, що ви пом....—Але якось він спромігся взяти себе в руки, і голос його знову став легкий, насмішкуватий і стриманий: — Ну то як?

Мазершед подивився на суддю — присадкуватий чоловічок в абияк пошитому, брудному, замизканому костюмі, з заяложеним комірцем, який зроду-віку не знався з краваткою,— погляд його був тьмяний, ледь дрімливий і водночас сповнений запеклої люті.

— Отже, вони й вас сюди запроторили?

— Це залежить від того, що ви розумієте під словом "вони" й під словом "сюди".

Мазершед розлючено махнув рукою:

— Сюди — значить, сюди! Оті проповідники! Крикуни Ісусові!

— Так он що,—відказав суддя.—Ну, якщо я й справді там, де, як мені починає здаватись, я опинився, то я не знаю, чи я тут, чи ні. Але ви-то вже напевно не тут, правда?

Мазершед гостро вилаявся.

— Атож,—мовив суддя.— Коли ми сиділи вечорами у мене в кабінеті й дискутували про Вольтера та Інгерсола !, то й гадки собі не мали, що дійдемо до такого, правда? Ви, атеїст, який впадав у нестяму, тільки-но побачивши церковний шпиль, і я, який ніколи не міг настільки розминутися з розумом, щоб пристати на вашу теорію нігілізму, таку приємну і зручну для життя...

— Зручну для життя! — скрикнув Мазершед.— Го-сноди боже, я...

У безсилій люті він вилаявся. Суддя, можливо, й посміхався, тільки не очима. Він послинив цигарку.

— Чи нема у вас сірника?

— Що? — здивувався Мазершед. Він витріщився на суддю, розтуливши рота. Тоді понишпорив по кишенях. Через той гарячковий його рух на мить під пахвою у нього зблиснула колодочка важкого пістолета.— Ні,— відповів він.— Нема.

— Так...—промовив суддя, крутячи в пальцях цигарку. Погляд його був трохи насмішкуватий,—Але ви мені ще не сказали, що тут робите. Я чув, що ви тоді...

Мазершед вилаявся знову, швидко й розлючено.

— Ні. Я просто вчинив самогубство.— Він втупився в суддю,—Хай йому чорт, я пам'ятаю, як підніс пістолета, як маленьке холодне кружальце доторкнулось мені до вуха, пам'ятаю, як натис пальцем на гачок...— Він не спускав очей із судді.— Я думав, що це єдиний спосіб уникнути тих проповідників, бо ж за їхніми церковними канонами...— Він усе не спускав із судді тьмяних апоплексичних очей, в яких клекотіла лють.— Але ви — я знаю, чого ви тут. Ви прийшли шукати свого хлопця.

1 І н г е р с о л, Роберт Грін (1833—1899) — американський юрист і філософ, вільнодумець за світоглядом.

Суддя опустив погляд, верхня губа його знов сіпнулась, і порух цей передався вище, до мішків під очима. Він тихо сказав:

— Ні.

Мазершед пильно дивився на нього.

— Шукати свого хлопця. Агностицизм! — буркнув він.—-Не сказати ані "так", ані "ні", аж поки не помацаєш пальцями. І продатися тому, хто більше заплатить. Господи боже, я б уже волів махнути рукою й померти в благочесті, щоб усі дурні на десять миль навколо зняли вереск до самого неба...

— Ні,— тихо сказав суддя, на коротку мить мертвотно зблиснувши зубами. Очі його були все так само прикуті до землі. Потім він знову дбайливо послинив цигарку.— Здається, тут чимало людей.

Запекло ворухнувши щелепами, Мазершед втупив у суддю задумливий погляд. Бліді, сповнені люті очі його непорушно застигли.

— Ви, певно, побачили тут і інші знайомі обличчя, не лише моє,— сказав суддя.— Може, навіть і тих, кого знали тільки на ім'я?

— Ага,—відказав Мазершед.—Ясно. Тепер я вас розумію.

Суддю, здавалося, обходила тільки цигарка.

— То вам, бачу, й до них кортить допастися? Давайте. Я там не дуже поживився, але, може, ви зумієте витягти з них трохи більше такого, що вам до шмиги. Може. Бо ви ж хочете не так щось нове дізнатись, як мати новий привід для сумнівів. Ну, цим-то вони вас вдовольнять, кожен з них.

— Ви хочете сказати, що...

Мазершед знову вилаявся, хрипко й оскаженіло.

— Авжеж. Інгерсол. Пейн *. Усі ці вилупки, що їх я з дурного розуму читав, замість жити собі на втіху.

1 Пейн, Томас (1737—1809) — американський публіцист і філософ-деїст.

— Справді? — сказав суддя.— Отже, Інгерсол.".

— Авжеж. Отам, на лаві, при вході до парку. І, може, на тій самій лаві знайдете ще одного, котрий баз-грав оті слинтяві історійки. Якщо його ще нема, то він скоро буде.

Отож суддя сів собі трохи далі, ліктями спершись на коліна, а в пальцях тримаючи незапалену цигарку.

— Значить, і ви примирилися,— сказав він. Чоловік, якого Мазершед назвав Інгерсолом, спокійно подивився збоку на суддю.— Із цим місцем.

— А-а,— відказав чоловік, коротко й різко махнувши рукою.— Примирився.

Суддя не підводив погляду.

— І ви пристали на це? Погодилися? — Всю увагу судді, здавалося, поглинула цигарка.—Якби тільки я міг Його побачити, поговорити з Ним. — Він повільно крутив цигарку в пальцях.— Може, я шукав Його. Може, шукав Його весь час, коли читав ваші книжки, І Вольтера, і Монтеск'є. Може, й справді.—Він повільно крутив цигарку;—Я вірив у вас. У вашу щирість. Я казав собі: якщо людина взагалі спроможна знайти Істину, то він буде серед тих, хто її знайде. Один час, коли мене діймав пекучий біль від свіжої рани, яка примушує навіть розумну людину хапатися за будь-які думки, хоч би й зовсім несусвітні, мені була зринула в голові химерна ідея... Ви перший узяли б її на сміх, як я й сам зробив пізніше. Отож я подумав: а може, той світ це така собі зупинка по дорозі в ніщо, де на коротку часину простому смертйому випадає щиросердо поговорити з такою людиною, як от ви, в яку він вірить. І що він може почути з власних її уст ці слова: "Є надія" або ж: "Немає нічого". Я казав

сам собі: якщо так, то я тоді не Його шукатиму, я шукатиму Інгерсола, чи Пейна, чи Вольтера.— Суддя приглядався до цигарки.— Скажіть же мені тепер своє слово. Скажіть або те, або те. Я повірю.

Той другий дивився з хвилину на суддю, а тоді озвався:

— Чому? Чому ви повірите?

Папірець, з якого була скручена цигарка, розклеївся. Суддя знову дбайливо скрутив її, обережно притримуючи пальцями.

—— Розумієте, в мене був син. Останній представник мого роду. Коли моя дружина померла, ми жили самі, двоє чоловіків у домі. Це був славний рід, справді. І я хотів, щоб мій син виріс мужній, гідний цього роду. Він мав поні, на якому весь час їздив. У мене є фотокартка їх обох, я її використовую як закладку для кішжок. Часто, коли він проїздив повз вікно бібліотеки, я дивився на цю картку чи непомітно приглядався до сина і думав собі: "Він же — вся моя надія!" А про поні думав: "Який же це тягар ти сліпо несеш, німотне створіння!" Одного дня мені зателефонували до контори. Хлопець зачепився за стремено, і кінь якийсь час волік його за собою, поки хтось не побачив його. Чи то поні його хвицнув, чи то він сам, падаючи, розбив голову, я так і не дізнався.

Суддя обережно поклав цигарку поруч на лаву, розкрив портфель і дістав книжку.

— "Філософський словник" Вольтера,— сказав вій.— У мене завжди з собою якась книжка, бо я дуже люблю читати. Так склалося, що моє життя самотнє,— тому, що я останній у роді, та ще, може, й тому, що я республіканський урядовець у твердині демократів. Я федеральний суддя округи Міссісіпі. Мій тесть був республіканець.— І квапливо додав: — Я вважаю, що засади республіканської партії найкраще відповідають нашій країні. Ви й не повірите, але за останніх п'ятнадцять років єдиним моїм інтелектуальним співрозмовником був один фанатик-атеїет, майже

неписьменний, що не тільки зневажав усяку логіку й науку, але й ще страшенно смердів тілом. Іноді, коли ми сиділи з ним у мене в кабінеті дощовитими літніми вечорами, я навіть думав, що якби навернення на віру могло усунути його нехіть до купання, то вже заради одного цього варто було з ним повозитися.— Він дістав фотографію з книжки й показав.—Ось такий був мій син.

Сусід подивився на фото, не поворухнувшись, не простягти руки, щоб його взяти. З поруділої вицвілої картки гордовито й незворушно дивився на них десятирічний хлопчик, що сидів верхи на поні.

— Взагалі він весь час їздив на ньому, навіть до церкви (я тоді постійно ходив до церкви. Та й досі часом ходжу, навіть тепер). Довелося спеціально найняти грума, щоб...— Він задумливо подивився на фотокартку.— Коли його мати померла, вдруге я вже не женився.

А моя мати була хвороблива й недужа. Мені легко було напосісти на неї. Коли тіток не було близько, я до того надокучував їй, що вона пускала мене босоніж до садка, а двоє служників пильнували, щоб дати мені знак, коли підходитимуть тітки. Я повертався в дім, гордий своєю мужністю, втішений перемогою — це все до тієї хвилини, поки не входив у її кімнату. Тоді я починав розуміти, що за кожну порошинку, по якій з такою приємністю ступали мої ноги, вона заплатить ще однією секундою життя. І ми сиділи в сутінках, мов двоє дітлахів — вона тримала мене за руку й тихенько плакала, а потім входили тітки з лампою. "Що ти, Софіє! Знову плачеш? На що він тебе знову підбив?" Вона померла, коли мені було чотирнадцять років; лише в доллять вісім я став на власні ноги й одружився з жінкою, що припала мені до душі; коли у нас народився син, мені було тридцять сім.— Він дивився на фотографію; мішки під його примруженими очима були помережані безліччю дрібненьких зморщечок, таких тоненьких, як рисочки на гравюрі.—

Він весь час їздив верхи. От і на фотокартці він з конем удвох, вони були нерозлучні. Я її використовував як закладку до фоліантів, в яких його й моїх предків можна простежити в наших американських анналах

аж до десятого коліна. І що далі я гортав сторінки, то виразніше мені уявлялось, як він у живій своїй подобі їде верхи тією довгою дорогою, яку пройшла його плоть і кров, перше ніж втілилась у ньому.

В руці у судді була фотокартка. Другою рукою він узяв цигарку. Папірець розклеївся, і він так і тримав цигарку в повітрі, ніби не наважувався піднести її до рота.

— Тож скажіть мені своє слово. Я повірю.

— Ідіть шукайте свого сина,—озвався сусід.— Ідіть шукайте його.

Суддя навіть не ворухнувся, а й далі сидів у тій самій позі, з фотографією і розклеєною цигаркою в руках. Здавалося, його скував якийсь страшний неспокій.

— І я знайду його? Знайду?

Сусід не відповів. Тоді суддя обернувся і глянув на нього, а цигарка й зовсім розірвалася, і тютюн посипався йому на начищений лискучий черевик.

— І це ваше слово? Я повірю, кажу ж вам. Сусід сидів, схиливши голову, сивий, непорушний,

без ніякого виразу і майже позбавлений плоті.

— Ну-бо. Ви ж не можете цим і обмежитись. Не можете.

Алеєю повз них раз у раз проходили люди. Пройшла жінка з дитиною і кошиком, молода жінка в простій поношеній, але чистій накидці. Вона обернула своє просте, ясне й лагідне обличчя до чоловіка, якого Мазершед назвав Інгерсолом, і щось сказала лагідно й спокійно. Потім

подивилась на суддю лагідним і відкритим поглядом, в якому не було ні зухвалості, ні надмірної сором'язливості, і рушила далі.

— Ну-бо. Ви ж не можете. Не можете так.— Його обличчя поступово втрачало будь-який вираз. Він ще не договорив, як воно вже стало непроникним, і слова "Не можете. Не можете" він повторював тоном людини, що поринула в задуму.— Не можете,— промовив він.— Тобто вас слід розуміти так, що ви нічого не можете мені сказати? Що ви не знаєте? Що ви, навіть ви, не знаєте? Ви, Роберт Інгерсол? Роберт Інгерсол? — Сусід не ворухнувся.— І це Роберт Інгерсол каже мені, що я двадцять років спирався на очеретину, таку ж хистку, як і я сам?

Сусід усе не підводив очей.

— Ви бачили молоду жінку з дитиною, вона тільки-но пройшла. Підіть за нею. Подивіться їй в обличчя.

— Молода жінка. З ди...— Суддя подивився на нього.—Ага. Розумію. Авжеж. Я подивлюся на дитину й побачу рубці! Потім я маю подивитись на жінчине обличчя. То це й усе?

Сусід не відповідав.

— То це така ваша відповідь? Ваше останнє слово?

Сусід не ворухнувся. Верхня губа в судді сіпнулася. Порух цей передався вище, до очей, під якими мішкувато обвисла шкіра,— здавалось, то розпука, горе, спалахнувши востаннє, ніби вогонь перед тим, як згаснути, відбились у нього на обличчі тьмяним прикінцевим полиском ледь вищирених мертвих зубів. Він підвівся і сховав фотографію назад у портфель.

— І цей чоловік каже, що був колись Робертом Інгерсол ом!

На обличчі судді з'явилося щось подібне до посмішки, але очі його не посміхалися.

— Це ж я не доказу шукав. Хто-хто, а я вже знаю, що доказ — то просто софізм, який винайшла людина, щоб виправдати перед собою та своїми ближніми власну сліпу хтивість і глупоту. Зовсім не доказу я шукав.

Затиснувши палицю й портфель під пахвою, він скрутив ще одну тоненьку цигарку.

— Не знаю, хто ви, але я не вірю, що ви Роберт Інгерсол. Та хоч би ви й були ним, я б усе одно, мабуть, не міг би в цьому переконатись. В усякому разі, існує певна внутрішня закономірність, якої мусиш дотримуватись, байдуже, слушна вона чи ні, бо лише завдяки їй людина може колись померти. І полягає вона в тому, що я був і я є; що я є і я буду, аж поки надійде мить, коли мене не стане. І потім мене вже ніколи не буде. Як то воно сказано? Non fui. Sum. Fui. Non sum K

Тримаючи в пальцях незапалену цигарку, він подумав, що треба пройти далі. Але натомість зупинився й подивився на дитину. Мале сиділо тут-таки на алеї, біля ніг жінки, круг нього стояли чи й просто валялися дрібненькі олов'яні чоловічки. Збоку лежав перекинутий і порожній тепер кошик. Тоді суддя завважив, що чоловічки ті — римські солдати, кожен на свій лад скалічені й побиті: хто без голови, хто без рук чи ніг; знеможені й незбагненно войовничі, вони лежали то ницьма, то горілиць, розкидані довкола у милостивому й незбагненному поросі. На обох ступнях у дитини, якраз посередині, були невеличкі рубці. Третій рубець виднів на долоні простягненої руки, а поки суддя трохи насмішкувато й здивовано приглядався до малого, той змахнув рукою й тих чоловічків, що стояли, і він побачив тепер четвертий рубець. Дитина почала плакати.

— Ш-ш-ш,— промовила жінка.

Вона підвела погляд на суддю, потім схилилась навколішки і порозставляла солдатиків. Личко дитини було в брудних патьоках, вона все плакала, голосно н повільно, без пристрасті й без сліз.

1 Мене не було. Я є. Я був. Мене нема (латин.).— Давня латинська епітафія.

— Глянь-но! — промовила жінка.— Бачиш? Ось-о! Ось і Пілат! Глянь-но!

Дитина стихла. Без плачу вона сиділа в поросі й дивилась на солдатиків таким самим незрозумілим поглядом, що й у них був,— старечим, стриманим і байдужим. Жінка поперекидала солдатиків назад у порох.

— Дивись! — скрикнула вона ніжно й дзвінко.— Бачиш?

Хвильку дитина сиділа ще тихо. Тоді знову почала плакати. Жінка підвела малого, сіла з ним на лаві і стала поколихувати його взад-вперед, поглядаючи вгору на суддю.

— Годі вже, годі,—приказувала вона.—Годі вже тобі.

— Він недужий? — запитав суддя.

— Та ні. Просто йому набридли ці іграшки, як то в дітей буває.— Вона ніжно й безтурботно поколихувала дитину.— Годі вже, годі. Ось дядечко на тебе дивиться.

Дитина все плакала.

— А в нього нема інших іграшок? — запитав суддя.

— Чому нема, є. їх стільки, що поночі я боюся по хаті ходити. Але солдатиків він любить найбільше. Вони у нього від одного старого добродія, що живе тут нібито вже давно. Цей добродій дуже багатий, він має сиві вуса й витрішкуваті очі, як у старих людей, що не знають міри в їжі; я так йому й кажу. В нього є лакей, що носить його парасольку, пальто й плед, і деколи цей добродій сидить тут із нами годину чи й більше, і балакає, і дихає так важко. При собі він завжди має цукерку абощо.

Жінка дивилась на малого, обличчя її було задумане й лагідне. Дитина все плакала. Суддя стояв і трохи насмішкувато й розгублено приглядався до брудних дитячих ніг у рубцях. Жінка підвела очі й перехопила його погляд.

— Ви дивитесь на ці сліди й думаєте, звідки вони в нього, так? То зробили йому діти, коли гралися. Звісно, вони й гадки не мали, що йому боляче. Певно, це вразило їх не менш, ніж його. Знаєте, як то з дітьми буває, коли їм робиться нудно.

— Я розумію,— мовив суддя.— В мене теж був син.

— У вас є син? Чого ж ви не привели його сюди? Нехай би й він погрався нашими солдатиками, ми були б тільки раді.

Зуби в судді ледь зблиснули.

— Гадаю, він трохи вже завеликий, щоб гратися іграшками.—Суддя дістав із портфеля фотографію.— Ось такий був мій син.

Жінка взяла фотокартку. А дитина все плакала, тепер уже голосно.

— Та це ж Говард! Ну, то ми його бачимо кожний день. Він щодня тут проїжджає. Деколи він зупиняється і дозволяє й нам трошки проїхатись. Я йду поруч і підтримую малого,—додала жінка, підвівши

погляд на суддю. Вона показала фото дитині.— Дивись! Бачиш, це Говард на своєму поні. Бачиш?

Не перестаючи плакати, малий подивився на фотокартку; личко його, все в патьоках від сліз та бруду, мало вираз відсторонений і байдужний, немовби він жив водночас двома різними, розмежованими життями. Жінка повернула фотографію судді.

— Ви, певне, шукаєте його.

— Т-так,— сказав суддя, майже не розціплюючи зубів.

Тримаючи в пальцях незапалену цигарку, він дбайливо сховав фотокартку в портфель. Жінка підібрала сукню й посунулась на лаві, щоб звільнити йому місце.

— Сідайте, будь ласка. Ви його обов'язково побачите, коли він проїздитиме.

— Т-так,—— знову сказав суддя. Він розгублено по-

А знаєте, це близько до правди. То, кажете, він завжди їздить на тому самому поні?

— Атож.

Спокійний подив був у неї в очах, коли вона повагом глянула на нього.

— І скільки, ви гадаєте, років тому поні?

— Ну, я не знаю. Але на вигляд — кінь якраз на хлопців вік.

— Тобто ви хочете сказати, що поні молодий?

— Ну... Звичайно. Звичайно.

Вона дивилася на суддю широко розплющеними очима.

— Т-так,—знову сказав він крізь ледь розціплені зуби. Тоді обережно закрив портфель і дістав з кишені монету в півдолара.— Може, й солдатики йому вже набридли. То, може, оце...

— Дякую,— відказала жінка й відвела погляд від монети.— У вас таке сумовите обличчя. А коли вам здається, що ви усміхаєтесь, воно ще сумовитіше. Ви погано себе почуваєте? — Вона глянула на його простягнену руку, але нічим не показала, що хоче взяти монету.— Розумієте, він її просто загубить. А вона ж така гарна й блискуча. Коли він підросте й знатиме, як берегти такі дрібні іграшки... Він ще такий маленький, ви самі бачите...

— Так, я бачу,— сказав суддя. Він поклав монету назад у кишеню.— Що ж, я гадаю, мені пора...

— Почекайте разом з нами. Він завжди тут проїздить. Так ви його найшвидше знайдете.

— Т-так,— сказав суддя.— На поні, на тому самому поні. Розумієте, цьому поні тепер мало б бути тридцять років. Він сконав у мене в загороді у вісімнадцятирічному віці, і перед тим уже шість років ніхто

дивився на неї притьмареним

поглядом.—

на ньому не їздив. Це було дванадцять років тому. Ні, краще мені піти.

І знову йому було дуже неприємно. Навіть удвічі неприємніше, коли зважити, що прохід був вузький і що перше він рухався разом з людським потоком, а тепер мусив кожен крок виборювати, ідучи в протилежному напрямку. "Але принаймні я вже знаю, куди йду,— подумав він, ступаючи у своєму плескатому капелюсі, з палицею і портфелем під пахвою,— чого раніше, здається, не знав". Нарешті він вибрався з тисняви і, глянувши на годинник на будинку окружної управи — як і щоразу, коли спускався сходами із своєї контори,— побачив, що має ще цілу годину вільну до вечері, до того часу, поки побачать його сусіди, як він проходить завжди о своїй порі. "Я ще встигну сходити на кладовище",— подумав він і аж лайнувся з досади й роздратування, коли глянув на щойно вириту яму і побачив, що випадково чи то навмисне хтось кинув кілька грудок землі на мармурову плиту поряд з ямою.

— Клятий Петігрю,— промовив суддя.— Міг би простежити за цим. Я казав йому, що хочу, щоб обидві були якомога ближче одна до одної, але ж я думав, що він принаймні...

Він став навколішки і спробував прибрати землю, що натрусилася на плиту. Та спромігся відгорнути лише ту, яка почасти закривала напис: "Говард Елі-сон II. З квітня 1903—22 серпня 1913" і нижче скромну епітафію вигадливим готичним письмом: "Auf Wiedersehen синку". Він доторкався до літер і гладив їх, хоч землі на них уже не було, а на обличчі у нього стояли задума й супокій, коли він немовби звертався до чоловіка, якого Мазершед назвав Інгерсолом.

— Розумієте, якби я міг повірити, що знов його побачу й торкнуся, я б його й не втрачав. А якби я не

1 До побачення (кім.).

втрачав сина, я б його ніколи й не мав. Бо я став собою, пройшовши через біль утрати, завдяки йому. Я не знаю, чим я був, і не знаю, чим я буду. Але завдяки смерті я знаю, що я існую. Оце і все те безсмертя, що його розум здатен збагнути, а плоть повинна жадати. Решта — то для селюків, для йолопів, які не спроможні полюбити сина настільки, щоб його втратити.— Помережане зморшками обличчя судді розгублено скривилося, а рука й далі легенько погладжувала мовчазний напис.— Ні. Я цього не потребую. Мені вистачить лежати поруч із ним. Щоправда, поміж нами буде стіна тліну, і він сам уже двадцять років як став тліном. Але колись і я стану тліном. Та й те сказати,— голос його звучав тепер твердо, спокійно, навіть урочисто,— хто наважиться твердити, що неодмінно повинні існувати жива плоть і кров для того, щоб любов мала в чому втілитись?

Було вже пізно. "Певно, вони якраз у цю мить переводять назад стрілки годинників",— подумав він, простуючи вулицею додому. Чогось не чути було, як працює косарка на моріжку, але тільки прокинулась у ньому злість на Джейка, як він помітив ряд автомобілів перед воротьми свого будинку, і його охопив раптовий поспіх. Але не аж надто великий, бо, глянувши на машину, що стояла перед усіма іншими, він знову лайнувся:

— Клятий Петігрю! Казав же йому при свідках, коли підписував заповіт, що не хочу, щоб мене волокли ногами вперед через увесь Джефферсон із швидкістю сорока миль на годину. Наче він не міг знайти для мене пристойної пари коней!.. їй-бо, доведеться-таки явитись йому та нагнати страху, як нарадив би мені Джейк.

Але треба було поспішати, час підганяв його. Він квапливо звернув за ріг будинку, до кухонних дверей (при цьому завваживши, що траву на моріжку рів-

ненько підстрижено, мовби це робилося ще сьогодні), і ввійшов. До нього донеслися слабкі пахощі квітів і почувся чийсь голос; часу він мав саме стільки, щоб скинути пальто й піжаму, дбайливо повісити їх у шафі,

пройти через хол, де духмяніли зрізані квіти й бринів голос, і шмигнути у своє вбрання. Воно було щойно випрасуване, а обличчя тільки-но поголене. Та хай там як, а одяг був його власний, і він так жадібно й нетерпляче припасувався до цих давніх і знайомих обіймів, що їх не владна була усунути жодна праска, як раніше вмощувався був у постелі на зимову ніч.

— А так,— наче озвався суддя до чоловіка, якого Мазершед назвав Інгерсолом,—кінець кінцем, це найкраще. Старій людині нема нічого любішого, як власна її одежа, звичні її думки й сподівання, власні руки й ноги, лікті, коліна, плечі, коли знаєш, що все воно до тебе припасовано.

Раптом світло згасло — із тихим, слабким, ненав'язливим, глухим звуком, і на коротку мить на нього війнуло моторошно гнітючим пахтінням неживих уже квітів; водночас він усвідомив, що змовк і той дрімотний голос. "І це в моєму домі,— подумав він, чекаючи, щоб розвіявся запах квітів.—А мені й на думку не спало поцікавитись, хто то говорить, аж поки голос змовк". Потім він почув, чи то відчув стримуване човгання ніг коло себе, і ось він уже лежав у суцільній темряві, руки схрещені на грудях, як сплять старі люди, чекаючи на ту мить. І вона прийшла. Тоді він сказав стиха — насмішкувато, глузливо й мирно, як звик казати щовечора в ліжку у своїй самотній і мирній кімнаті,— коли останній повний видих ще раз пробудив його і він мовби на хвильку розглянувся з порога сну:

— Чиніть, що вам належить, панове присяжні.